

Kauno sunkiųjų darbų kalėjimas nacių okupacijos metais (1941–1944)

Straipsnio tikslas – remiantis istorine literatūra ir archyviniais dokumentais atkurti nacistinį Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo istorijos fragmentą, išnagrinėti kalinių statistinę raidą, jų tautinę sudėtį, bausmių sistemą, kalinimo sąlygas, suimtųjų maitinimo ir sveikatos problemas, kalėjimo tarnautojų elgesį su kaliniais, pabėgimus iš kalėjimo.

ĮVADAS

Vienas svarbiausių nacistinio režimo represinių metodų buvo Lietuvos gyventojų areštai ir kalinimas kalėjimuose, arešto namuose ir priverčiamojo darbo stovyklose. Nacių okupacijos metais kalėjimo bausmėmis buvo nubausta daug tūkstančių Lietuvos gyventojų. Ypač dažnai ši bausmė taikyta politiniams Trečiojo reicho priešams pirmaisiais nacių okupacijos mėnesiais. Laisvės atėmimo bausmėmis okupacinis režimas siekė izoliuoti tikrus ir potencialius nacizmo priešus, įbauginti Lietuvos gyventojus, paversti juos klusniais okupacinės valdžios įsakymų vykdytojais. Priešingai ankstesniems XIX–XX a. pradžios Europos šalių politiniams režimams, nacizmui buvo visai nesvarbu pataisyti ir perauklėti suimtuosius humanizmo, moralės ir darbo principais. Antihumaniškai nacių kalėjimų sistemos rūpėjo kalinius izoliuoti, padaryti juos nekenksmingus, palaužti jų valią ir žmoniškumą, paversti nužmogintais, bevaliais ir

išnaudojamais vergais. Suimtieji privalėjo būti „perauklėjami“ žiauriu režimu, sunkiu darbu, fizinėmis bausmėmis ir patyčiomis, o pavojingesni ir „nusikaltusieji“ – fiziškai sunaikinami.

Pasaulinė literatūra apie nacistinius kalėjimus ir koncentracijos stovyklas yra labai turtinga ir įvairi. Šia tema išleista tūkstančiai mokslinių, publicistinių knygų ir memuarų, dokumentų rinkinių ir straipsnių. Kelia nuostabą tai, jog ši tema Lietuvoje nei sovietiniais laikais, nei atkūrus nepriklausomybę (po 1990 m.) nesulaukė deramo visuomenės ir istorikų dėmesio. Kaip išimtį būtų galima nurodyti lietuvių kalinimą Štuthofio koncentracijos stovykloje. Nepriklausomybės laikotarpiu apie lietuvių kančias Štuthofe išleista keletas knygų ir sukurta kino filmų. (Ši tema čia nebus nagrinėjama, nes šio straipsnio objektas yra Lietuvos gyventojų kalinimas bene didžiausiame Lietuvoje Kauno sunkiųjų darbų kalėjime.)

Pažymėtina, kad sovietiniai istorikai yra parašę mokslinių ir populiarių darbų apie kai kurias masinių žudynių ir kalinimo vietas. Daugiausia dėmesio buvo skiriama Kauno IX fortui, Paneriams, kai kuriose Lietuvos apskrityse esančioms žudynių vietoms. Buvo akcentuojama pati žiauriausia represijų forma – šaudymai. Laisvės atėmimo bausmės ir vietos, kalinimo klausimai paprastai nebuvo specialiai tyrinėjami. Daugiausia darbų parašyta apie Kauno IX fortą¹. Sovietinių istorikų darbams būdingas tam tikras tendencingu-

mas ir spalvų sutirštėjimas. Dažnai pernelyg padidinti aukų skaičiai, mėgaujama tikrų ir tariamų žiaurumų aprašymu, vienpusiškai neigiamai vertinama kalėjimų tarnautojų veikla. Susidaro įspūdis, jog IX fortas tebuvo masinių žudynių ir trumpalaikio izoliavimo iki žudynių vieta. Užmirštama, kad IX fortas buvo Kauno sunkių darbų kalėjimo filialas, čia egzistavo nustatytas režimas ir buvo nuolatos kalinami ne vien mirčiai pasmerkti suimtieji. Kauno IX forto tematiką pastaraisiais metais intensyviai tyrinėjo buvęs Kauno geto ir IX forto kalinys Izraelio pilietis Aleksas (Alteris) Faitelsonas². Vis dėlto šis autorius labiau gilinaisi į žydų antifašistinio pasipriešinimo problemas ir ypač pabrėžia legendinių kalinių pabėgimą iš IX forto 1943 m. gruodžio mėn. Specialiai IX forto istorijos A. Faitelsonas netyrinėja. Vertingas yra sovietinio istoriko Kazio Rukšėno kandidatinės disertacijos poskyris apie kalėjimus³. K. Rukšėno disertacija paremta nuodugniais archyvinių dokumentų tyrimais, jis gana objektyviai vertina įvykius. Šiame darbe pateikiama objektyvi kalinių statistika, apibūdinamos kalinių laikymo sąlygos ir taikytos bausmės. Tiesa, kalinių tautinės sudėties K. Rukšėnas specialiai netyrinėjo. Iki šiol nėra parašyta mokslinių darbų nei apie Lietuvos kalėjimus, nei apie priverčiamojo darbo stovyklas.

Dėl gana menkos nagrinėjamos temos historiografinės bazės svarbiausias tyrimo šaltinis buvo archyviniai dokumentai, saugomi Lietuvos centriniame valstybės archyve (toliau – LCVA) ir Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA). Nagrinėjami temai itin svarbūs šie LCVA fondai: Teisingumo vadybos (f. R-624, jame išliko 1156 saugojimo vienetai (bylos)) ir Kauno sunkių darbų kalėjimo (f. R-731, išliko 6173 s. v.). Nacių okupacijos metais visoms Lietuvoje veikusioms įkalinimo įstaigoms vadovavo Teisingumo vadybos Kalėjimų departa-

mentas. Jis leido įvairius potvarkius, čia suplaukdavo informacija iš visų Lietuvos kalėjimų, arešto namų ir priverčiamojo darbo stovyklų. Teisingumo vadybos fonde išliko gana daug svarbių dokumentų: teisingumo generalinio tarėjo įsakymai ir potvarkiai dėl kalėjimų vadovaujančiųjų darbuotojų paskyrimo, atleidimo ir perkėlimo, įkalinimo įstaigų reorganizavimo, kalinimo režimo, suimtųjų maitinimo, sveikatos apsaugos ir kitais klausimais. Į Kalėjimų departamentą buvo siunčiama informacija apie padėtį ir einamuosius reikalus kalinimo vietose, žinios apie kalinių skaičių ir jų judėjimą (naujai priimtus ir paleistus kalinius), kalinių perdavimą vokiečių saugumo policijai ir SD bei kitais klausimais. Teisingumo vadyboje išliko daugiau ar mažiau dokumentų apie visas Lietuvos generalinėje srityje veikusias kalinimo įstaigas. Tik iš čia esančių dokumentų galima sužinoti apie tas kalinimo įstaigas, kurių fondai neišliko.

Tarp kitų archyvinių fondų dokumentų kiekiu ir reikšme išsiskiria Kauno sunkių darbų kalėjimo fondas. Didesnę dalį šio fondo dokumentų sudaro kalinių asmens bylos. Jos gali būti vertingos tiriant individualius kalinių likimus, jų įvykdytus tikrus ir tariamus nusikaltimus ar jiems taikytas bausmes, nustatant suimtųjų tautybę. Svarbesnės yra kalėjimo bendrosios raštvedybos bylos. Jose išlikęs susirašinėjimas su Kalėjimų departamentu aktualiais kalėjimų veiklos klausimais, pateikiamos mėnesinės, savaitinės ir kitokios žinios apie kalinių skaičių ir jų judėjimą bei informacija apie kalinių tautinę sudėtį, lytį, politinių ir kriminalinių suimtųjų kieki. Čia taip pat galima rasti žinių apie kalinių perdavimą vokiečių saugumo policijai ir SD (tai dažnai reikšdavo, kad suimtieji išvežami sušaudyti). Svarbūs yra pranešimai ir raportai apie kalinių maitinimo, sveikatos apsaugos problemas, ligas ir epidemijas, suimtųjų mirties atvejus,

sėkmingus ir nesėkmingus pabėgimus, kalinių perkėlimus į kitas kalinimo įstaigas ir išvežimą į Vokietiją. Tyrimui svarbūs ir kalinių registracijos žurnalai, kartotekos, kalėjimų viršininkų įsakymų knygos bei kiti dokumentai. Nacistinio laikotarpio kalėjimų dokumentuose kaliniai dažniausiai buvo skirstomi pagal lytį (vyrai, moterys; vaikai į bendrą suimtųjų skaičių nebuvo įtraukiami ir žymimi atskirai), nusikaltimų pobūdį (politiniai, kriminaliniai) ir įkalinimo bei bausmės rūšį (tardomieji, nuteistieji arba nubaustieji). Kalinių, ypač nežydų, tautybė nebuvo esminis požymis ir dėl to dokumentai apie kalinių tautinę priklausomybę buvo sudarinėjami rečiau ir nereguliariai.

Nagrinėjamai temai svarbių dokumentų yra ir LYA. Pirmiausia paminėtinos nacių okupacijos metais kalėjimuose ir priverčiamojo darbo stovyklose dirbusių tarnautojų bylos. Tokių bylų yra kelios dešimtys. Ypač vertingos buvusių vadovaujančiųjų kalėjimų darbuotojų baudžiamosios bylos: Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo (toliau – KSDK) viršininko Igno Vyliaus-Velavičiaus, Kauno IX forto viršininko Juozo Sliesoraičio, KSDK viršininko pavaduotojo Jurgio Bendoravičiaus ir daugelio kitų. Šie dokumentai padeda tarsi iš vidaus pažvelgti į kalėjimo gyvenimą. Juose galima rasti daug informacijos apie kalėjimo darbuotojų elgesį su kaliniais, kalinimo režimą ir vokiečių pareigūnų nurodymus kalėjimo tarnautojams, suimtųjų kategorijas ir jiems taikytas bausmes bei kitais klausimais. Suprantama, jog baudžiamosiose bylose esančią informaciją reikia vertinti kritiškai ir atsižvelgti į šių bylų specifiką. Sovietinio saugumo darbuotojai stengėsi suimtiems kalėjimo tarnautojams inkriminuoti kuo didesnius nusikaltimus ir priversti juos prisipažinti savo kaltę. Kita vertus, tardomieji stengdavosi sumažinti savo kaltę ir iškelti tuos faktus, kurie galėtų sušvelninti jiems skiriamą nuosprendį. Dėl

to sovietinio saugumo dokumentus būtina tikslinti kitais išlikusiais dokumentais.

Sovietinės okupacijos ir aneksijos laikotarpiu komunistinio režimo vykdyta Lietuvos sovietizacijos ir teroro politika karo ir nacių okupacijos pradžioje sukėlė intensyvią, masinę, iš dalies chaotišką antikomunistinio teroro reakciją. Antra vertus, masiniai trėmimai prieš pat karą ir sovietų įvykdytos civilių gyventojų žudynės karo pradžioje sukėlė didelę neapykantą komunistinio režimo pareigūnams ir talkininkams – komunistams, komjaunuoliams, sovietinių įstaigų darbuotojams, gyventojų trėmimuose dalyvavusiems asmenims. Didelė sovietinių kolaborantų dalis dėl spartaus vokiečių kariuomenės žygiavimo ir lietuvių sukilėlių kovos veiksmų nespėjo evakuotis iš Lietuvos į Sovietų Sąjungos gilumą ir pasiliko nacių okupuotoje Lietuvoje. Iš 4625 iki karo Lietuvoje buvusių komunistų į Rusiją pasitraukė 2553 (55 proc.), iš daugiau kaip 13 tūkst. komjaunuolių – 2200 (16,6 proc.)⁴. Šios kategorijos asmenys kartu su buvusiais įvairaus rango sovietiniais pareigūnais be ginklų buvo palikti likimo valiai ir represijoms.

1941 m. nacistiniams okupantams ir vietiniams baudžiamiesiems organams įvykdžius masines krašto „valymo“ akcijas (žydų ir komunistų žudynes), svarbiausiomis Lietuvos gyventojų persekiojimo ir naikinimo vietomis tapo kalėjimai, daboklės, priverčiamojo darbo stovyklos ir žydų getai. Likę gyvi komunistai, komjaunuoliai, sovietiniai aktyvistai ir kiti nacių persekiojami asmenys buvo suvaryti į kalėjimus ir priverčiamojo darbo stovyklas. Pirmosiomis nacių okupacijos savaitėmis ir mėnesiais didžiųjų miestų kalėjimai ir apskričių bei valsčių daboklės buvo perpildytos suimtųjų. Tai sukėlė rūpesčių ir okupacinei vokiečių valdžiai. Ji siekė, kad po pirmųjų „apsivalymo“ akcijų krašte įsivyratų ramybė ir tvarka, krašto ekonomika ir gyventojai dirbtų Trečiojo reicho interesams.

Dėl to vokiečių saugumo policija patikrino įvairius Lietuvos kalėjimus bei kitas kalinimo įstaigas ir įsakė paleisti į laisvę naciams ne labai pavojingus arba menkai nusikaltusius nežydų tautybės asmenis. Šią akciją taip pat stengtasi panaudoti savo tikslams, parodyti vokiečių valdžios „humaniškumą“, esą vokiečiai išgelbėjo įkalintus lietuvius nuo žiauraus tautiečių keršto. 1941 m. rugpjūčio pradžioje Lietuvoje įvedus civilinę vokiečių valdžią, komunistų ir sovietinių aktyvistų areštus ir žudynes imta riboti.

Kalėjimo administracija. Kalėjimo adresas tuomet buvo Mickevičiaus g. 9. KSDK buvo įsikūręs 10 800 m² sklype. Kalėjimo teritorijoje buvo 18 įvairių mūrinių ir medinių pastatų. Be to, KSDK turėjo žemės sklypus IX forto (77 ha) ir VI forto (47,29 ha) teritorijose bei Dovalgonių durpyne (99 ha)⁵. Abiejuose fortuose buvo įsikūrę KSDK pagalbiniai ūkiai. Kalėjimas buvo statytas 560 suimtųjų, bet jame galėjo sutilpti iki 1084 asmenų⁶. Pagal nustatytas erdvės normas kaliniams turėjo būti skiriama po 12 m³ bendrose kamerose ir po 18 m³ vienutėse. Iš tiesų šių normų nebuvo paisoma. Antai 1944 m. kovo 1 d. KSDK kalėjo 1668 suimtieji, t. y. dvigubai daugiau negu turėjo būti pagal tuometines normas (pagal normas galėjo būti kalinami 704 kaliniai)⁷. Dėl suimtųjų pertekliaus kai kuriose kamerose kaliniams neužtekdavo net vietos ant grindų atsigulti. Kalėjime buvo tokie padaliniai: administracinė dalis, sekretoriatas, ūkio dalis, buhalterija, dirbtuvės, ligoninė, biblioteka, koplyčia ir sandėliai⁸.

Sovietmečiu beveik visi senieji kalėjimo tarnautojai buvo atleisti iš darbo, dalis jų suimta arba ištremta. Nuo 1940 m. birželio 25 d. iki 1941 m. vasario 17 d. iš darbo atleista 280 KSDK tarnautojų⁹. KSDK viršininkas Henrikas Šalkauskas 1940 m. birželio 17 d. buvo atleistas iš tarnybos, vėliau suimtas ir kalintas tame pat kalėjime. 1941 m. birželio 6 d. jis buvo išsiųstas į Vilniaus sunkiųjų dar-

bų kalėjimą, o iš ten išvežtas kalėti į Vorkutą. Ten jis 1949 m. mirė¹⁰. Buvęs KSDK sandėlių vedėjas Eduardas Karsokaitis 1940 m. liepos 5 d. buvo atleistas iš tarnybos, suimtas ir nuteistas mirties bausme (bausmė įvykdyta 1941 m. gegužės 19 d.). 1941 m. rugpjūčio mėn. jo kūnas rastas Petrašiūnų kapinėse¹¹.

Prasidėjus nacių ir sovietų karui, 1941 m. birželio 23 d. beveik visa kalėjimo administracija ėmė trauktis į Rusiją ir be apsaugos likę kaliniai išsilaisvino. Pirmomis karo dienomis tvarką palaikė patys kaliniai. Atsargos kpt. Antanas Audronis-Krasnickas birželio 23–24 d. ėjo kalėjimo viršininko pareigas, o nuo birželio 25 d. iki liepos 7 d. – kalėjimo viršininko pavaduotojo pareigas¹². Tarp išsilaisvinsusių kalinių buvo ir I. Vylius-Velavičius. Maždaug birželio 28–29 d. jis kartu su ltn. Ignu Tauniu atvyko į KSDK ir čia rado apie 10–15 prižiūrėtojų; dalis jų šias pareigas ėjo dar iki 1940 m. sovietų okupacijos. I. Vylius pareiškė A. Audroniui-Krasnickui, kad nuo šiol kalėjimo viršininku būsiąs jis. A. Audronis I. Vyliaus reikalavimui neprieštaravo ir netrukus persikėlė į Alytų¹³. Teisingumo generalinio tarėjo 1941 m. spalio 15 d. įsakymu I. Vylius oficialiai buvo paskirtas KSDK viršininku, o I. Taunys – jo pavaduotoju (šias pareigas ėjo iki 1941 m. spalio 1 d.)¹⁴. KSDK viršininku I. Vylius dirbo iki 1943 m. kovo 15 d. Šias pareigas iš jo perėmė buvęs to paties kalėjimo administracijos viršininkas Zigmas Stančiauskas. Kalėjimo viršininku jis dirbo iki 1944 m. gegužės 1 d., tada buvo išleistas 4 mėnesiams nemokamų atostogų. Jį laikinai pavadavo J. Bendoravičius¹⁵. Paskutiniu kalėjimo viršininku buvo Kazys Augustinavičius, šias pareigas 1944 m. birželio 6 d. perėmęs iš J. Bendoravičiaus¹⁶.

Kalėjimo išorinę apsaugą iki 1941 m. liepos 16 d. ėjo Tautinio darbo apsaugos (TDA) bataliono kareiviai, vėliau kalėjimą saugojo patys kalėjimo tarnautojai. Jie tuomet turėjo 30 šautuvų ir pistoletų. Kalinių

saugumui užtikrinti (lydint juos į darbus, teismus ir t. t.) reikėjo mažiausiai 80 šautuvų ir 150 pistoletų¹⁷.

1942 m. liepos 16 d. žiniomis, KSDK dirbo 227 tarnautojai, tarp jų 146 prižiūrėtojai¹⁸. Pastarieji ėjo sargybą kalėjimo korpusuose, stebėjo kalinių elgesį kameroose, budėjo bokštuose ir saugojo kalėjimą, kiti budėjo prie kalėjimo vartų, įleisdavo ir išleisdavo iš kalėjimo kalinius ir automobilius, konvojuodavo kalinius, vedamus dirbti už kalėjimo ribų ir į teismą.

Kalėjimo administracijos darbuotojų negalima vertinti vienareikšmiškai. Dalis prižiūrėtojų humaniškai elgėsi su kaliniais ir stengėsi jiems padėti, dažnai netgi nusižengdami kalėjimo instrukcijoms (pvz., perduodavo artimųjų atneštus maisto produktus ir laiškus). Kai kurie kalėjimo tarnautojai padėdavo kaliniams pabėgti į laisvę arba dalyvavo antinaciniame pasipriešinimo judėjime. Dalis KSDK tarnautojų už tarnybinio režimo pažeidimus patys tapdavo suimtaisiais. Antai 1942 m. sausio 15 d. už kalinių laiškų perdavimą į laisvę buvo suimti prižiūrėtojai Stasys Antanaitis ir Justinas Strašunskas. Apie jų suėmimą pranešta vokiečių saugumo policijai ir Kauno apygardos teismo prokurorui¹⁹.

Lietuvių saugumo policijoje inspektoriaumi dirbęs Povilas Žičkus 1943 m. pradžioje įspėjo kalėjimo viršininką I. Vylių, kad kai kurie kalėjimo tarnautojai platina slaptą antinacinį laikraštį „Laisvės kovotojas“ ir tai sužinojo gestapas. P. Žičkus patarė I. Vyliui ir jo pavaldiniams būti atsargesniems. 1943 m. sausio pabaigoje gestapas kalėjime atliko kratas ir suėmė 4 kalėjimo tarnautojus. I. Vylius irgi buvo sulaikytas, bet po kratos paleistas; jam įsakyta laukti tolesnių nurodymų. I. Vylius atsisakė kalėjimo viršininko pareigų ir ėmė slapstytis pas gimines. Netrukus jis įsitraukė į antinacinės organizacijos – Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos – veiklą²⁰. I. Vyliaus liudijimu, kalėjimo tarnautojus ges-

tapui įskundė kalėjimo kanceliarijoje dirbęs gestapo agentas karininkas Marcinkevičius²¹. Kalėjime raštvedžiu dirbęs Juozas Sinevičius sudarydavo politinių kalinių sąrašus ir juos perduodavo kitam kalėjimo tarnautojui Jonui Rimašauskui. Pastarasis šiuos sąrašus perduodavo antinaciniam lietuvių pagrindžiui²². 1943 m. sausio mėn. (kitais duomenimis – vasario mėn.) gestapas suėmė kalėjimo tarnautojus J. Sinevičių, J. Rimašauską, Joną Racevičių ir dar 6 asmenis. Nesuradę pas J. Sinevičių jokių įkalčių, po trijų dienų jį paleido. J. Racevičius per tardymą buvo kabinamas ant kablo ir taip laikomas iki sąmonės netekimo. Po 4–5 dienų jis iš gestapo patalpų buvo perkeltas į KSDK, vėliau išvežtas į Pravieniškes, ten kalėjo iki karo pabaigos. 1943 m. lapkričio pabaigoje iš Pravieniškių jam pavyko pabėgti. J. Rimašauskas buvo išvežtas į Štuthofio koncentracijos stovyklą²³.

Kalėjimas buvo valdomas, o kalinių reikalai tvarkomi iš dalies remiantis Lietuvos Respublikos laikų įstatymais ir instrukcijomis. Kalėjimų inspektorius Mileška 1941 m. rugsėjo 11 d. rašė KSDK viršininkui, kad „reikia vadovautis iki 1940 m. birželio 15 d. veikusiais įstatymais bei bendraraščiais, kiek jie neprieštarauja pasikeitusioms viešojo gyvenimo aplinkybėms [...]“²⁴. Vokiečių okupacinė valdžia į didžiuosius Lietuvos kalėjimus skirdavo savo atstovus, kurie kontroliavo lietuviškos kalėjimų administracijos darbą. 1943 m. Kauno kalėjime dirbo vokiečių pareigūnas Labus²⁵. Pasak buvusio Kalėjimų departamento direktoriaus Broniaus Aušroto, vokiečių saugumo tarnyba (SD) beveik visuose didesniuose Lietuvos kalėjimuose buvo įdarbinusi savo agentus, kurie privalėjo stebėti padėti ir informuoti gestapą apie vokiečiams nepalankius kalėjimo tarnautojų veiksmus ir įvairius kalinimo režimo pažeidimus²⁶.

Kaliniai. Sovietų valdymo metu Kauno sunkių darbų kalėjime buvo kalinami 4404

lietuviai, 397 moterys ir 233 žydai²⁷. Nacių ir sovietų karo išvakarėse (1941 m. birželio 21 d.) KSDK (tuomet vadintas Kauno kalėjimu Nr. 1) ir jam pavaldžiame IX forte buvo 1990 kalinių²⁸. Pagal NKVD planus Kauno kalėjimo kaliniai turėjo būti išvežti į Vologdos sritį. Tie kaliniai, kurių nebuvo galimybių evakuoti į Sovietų Sąjungos gilumą ir kurie sovietams atrodė pavojingi (Lietuvos SSR NKGB Tardymo skyriaus viršininko Eusiejaus Rozausko nuomone, Kauno kalėjime tokių buvo 400), turėjo būti sušaudyti²⁹. Pasitraukdami iš Kauno 1941 m. birželio 23 d. naktį enkavėdistai suspėjo išsivežti 90 kalinių. Kaliniai iš pradžių buvo nugabenti į Minsko kalėjimą. Čia iš jų buvo atskirti ir sušaudyti mirtininkai. Birželio 25 d. visi Minsko kalėjime buvę kaliniai (apie 2 tūkst.) pėsčiomis buvo išvesti Červenės kryptimi. Nusilpusius ir negalinčius toliau eiti suimtuosius sargybiniai nušovė. Kitą dieną kalinių kolona pasiekė Červenę. Čia buvo gautas SSRS NKVD vadovybės nurodymas kalinius sušaudyti. Dauguma lietuvių (57 kaliniai) pateko į sušaudymui pasmerktų kalinių grupę. Išvestą už miesto kalinių koloną enkavėdistai sušaudė. Mirties pavyko išvengti apie 40 buvusių Kauno kalėjimo kalinių³⁰.

Pirmomis vokiečių okupacijos dienomis Kaune buvo masiškai suiminėjami žydai, įvairių tautybių komunistai, sovietiniai aktyvistai, komjaunuoliai ir raudonarmiečiai. Suiminėjo daugiausia lietuvių sukilėliai (jie save tuomet vadino partizanais, o liaudyje dažnai buvo vadinami baltaraiščiais) ir policininkai. Suimtieji iš pradžių buvo pristatomi į Valstybės saugumo departamentą (toliau – VSD), pasakui uždaromi į kalėjimą. Jau 1941 m. birželio 24 d. VSD persiuntė į KSDK 40 žydų vyrų ir moterų, jie buvo įtariamai šaudę į lietuvių sukilėlius³¹. Birželio 25 d. Kauno miesto policijos 8-osios nuovados policininkai sulaukė žydų tautybės piliečius Izraelį Raimoną ir Giršą Rai-

moną ir perdavė juos VSD „kaipo įtariamus veikusius priešvalstybiniai“³². Tą pačią dieną įvairiose miesto vietose sulaikyti 11 žydų irgi buvo perduoti KSDK³³. Birželio 26 d. VSD perdavė KSDK 33 suimtus asmenis ir prašė juos laikyti kalėjime VSD Kauno apygardos viršininko žinioje³⁴. Birželio 28 d. Vilijampolės partizanai perdavė VSD suimtus 326 žydų vyrus ir 252 žydų moteris su vaikais³⁵. Dalis suimtų žydų buvo išsiųsti į VII forte įrengtą žydų stovyklą, kiti – į KSDK. Liepos 1 d. žiniomis, KSDK buvo kalinami 1869 žydai, 214 lietuvių, 134 sovietų karo belaisviai, 16 lenkų, 1 latvis, 1 vokiečių, 613 moterų ir 89 vaikai³⁶. Liepos 9 d. KSDK inspektavę vokiečių saugumo policijos valdininkai įsakė paleisti iš kalėjimo čia kalinamus 147 žydus³⁷. Pagal vokiečių saugumo policijos ir SD vado 1941 m. liepos 11 d. raštą iš KSDK buvo paleistos 329 žydų moterys su 104 vaikais³⁸. Kurį laiką žydų tautybės suimtųjų kalėjime nebeliko. Paleidus žydus kalinių skaičius KSDK gerokai sumažėjo: liepos 12 d. ryte kalėjime dar buvo 1251 kalinys ir 109 vaikai, o jau tos pačios dienos vakare beliko 935 kaliniai ir 5 vaikai³⁹.

Buvusio KSDK administracijos viršininko J. Bendoravičiaus liudijimu, kalėjime buvo 8 skyriai. Visuose skyriuose kalinimo režimas esą buvęs vienodas. Politiniai ir kriminaliniai kaliniai buvo laikomi vienodomis sąlygomis ir tose pačiose kamerose, tik recidyvistai dažniau kalinami vienutėse. Politiniai kaliniai taip pat buvo varomi dirbti už kalėjimo ribų, KSDK pagalbinuose sklypuose. Jų laiškus tikrindavo saugumo policija, o kriminalinių kalinių – kriminalinė policija. Taikyti kaliniams fizinės bausmės oficialiai buvo uždrausta, tačiau prižiūrėtojai šio draudimo ne visuomet paisė. Iš esmės prižiūrėtojų elgesį lėmė jų asmeninės savybės ir žmoniškumo laipsnis. Kaliniams buvo vedamos asmens bylos ir kortelės. Suimtieji kalėjimuose dažniausiai nebuvo tardomi.

Juos tardyti išsivesdavo atitinkamų policijos ir kitų įstaigų pareigūnai, kurių žinioje kaliniai buvo laikomi. Leidimus išsivesti kalinius tardyti išduodavo budintis kalėjimo valdininkas. Ginkluoti kalėjimo prižiūrėtojai lydėdavo kalinius į darbus ir į teismą⁴⁰.

KSDK suimtiesiems buvo nustatytas toks dienos režimas: 6 val. ryto kėlimasis, rytinis patikrinimas, ruošia ir pusryčiai, 7.30 val. – kalinių išvedimas į darbus arba pasivaikščioti, 12–13 val. – pietūs, 18 val. – vakarienė ir vakarinė ruošia, 19.30 val. – vakarinis patikrinimas, 21.30 – gulimas⁴¹.

Nacių okupacijos pradžioje suimtieji dažnai buvo perduodami vokiečių saugumo policijos ir SD žinion. Paprastai tai reikšdavo, kad suimtieji iš kalėjimo buvo išvežami sušaudyti į Kauno fortus. Yra žinoma, jog 1941 m. liepos 4 d. Kauno VII forte buvo sušaudyti 463 žydai, o liepos 6 d. – net 2514 žydų. Tarp sušaudytųjų galėjo būti ir prieš tai į KSDK uždarytų žydų⁴². Liepos 19 d. iš kalėjimo vokiečių saugumo policijos įsakymu buvo išvesta 30 kalinių, daugiausia žydų ir lietuvių tautybės. Tarp jų buvo poetas Vytautas Montvila, SSRS Aukščiausiosios Tarybos deputatė Jadvyga Budzinskienė (kitur rašoma Budžinskienė), Povilas Pekarskis, Michailas Ambrazevičius, Mečys Sepavičius, Sergejus Sokolovas. Tą pačią dieną Kauno VII forte buvo sušaudyti 26 žmonės: 17 žydų, 2 žydės, 4 lietuviai komunistai, 2 lietuvės komunistės ir 1 vokiečių tautybės komunistas⁴³. Pagal vokiečių saugumo policijos raštą iš KSDK 1941 m. rugpjūčio 2 d. buvo paleisti 254 kaliniai žydai. Tačiau yra žinoma, kad tą pačią dieną IV forte buvo sušaudyti 205 žydai ir 4 lietuviai komunistai⁴⁴. Tikriausiai dalis oficialiai „paleistų“ kalinių buvo išvežti į fortą ir ten sušaudyti. Vėliau žydų tautybės kalinių skaičius KSDK labai sumažėjo, tačiau nedidelės jų grupės ir toliau kartais buvo laikomos kalėjime. Nuo 1941 m. rugpjūčio 15 d. visi Kauno žydai buvo uždaryti

į getą ir todėl nebuvo tikslinga jų kalinti perpildytame KSDK. Rugpjūčio 8 d. žinioje, KSDK buvo kalinami 884 suimtieji: 650 lietuvių (tarp jų 51 moteris), 146 rusai (tarp jų 15 moterų), 3 vokiečiai, 44 žydai, 37 kitų tautybių (tarp jų 2 moterys) kaliniai ir 4 vaikai (tautybė nenurodyta)⁴⁵. Kalėjimo siunčiamųjų raštų registracijos knygoje rugpjūčio 9 d. įrašė pažymėta, kad tą dieną vokiečių saugumo policijai buvo perduoti 543 žydai. Šis skaičius beveik sutampa su vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje Karlo Jägerio ataskaitoje nurodytu Kauno IV forte nužudytų žydų skaičiumi. Prieš sušaudymą pasmerktieji trumpai buvo laikomi kalėjime, paskui išvežti nužudyti į IV fortą⁴⁶. Prieš Kauno geto žydų didžiąją žudynių akciją 1941 m. spalio 27 d. iš KSDK vokiečių saugumo policijai vėl buvo perduoti 28 žydų tautybės suimtieji⁴⁷. Jie tikriausiai buvo nužudyti po dviejų dienų IX forte. Ir vėliau kalėjime buvo kalinamos nedidelės žydų grupės. 1942 m. gegužės 30 d. KSDK buvo kalinami 57 žydai⁴⁸.

Vokiečių įstaigų (saugumo policijos ir SD, vermachto) žinioje esantys kaliniai paprastai buvo laikomi vienutėse, kad negalėtų palaikyti ryšio su kitais kaliniais. 1941 m. rugsėjo pabaigoje vokiečių įstaigų žinioje esantiems suimtiesiems kalėjime buvo skirtos 38 vienutės⁴⁹. Vokiečių saugumo policijai ir SD mažesnėmis grupelėmis bei pavieniui buvo perduodami ir nežydų tautybės suimtieji. Antai rugsėjo 11 d. vokiečiams buvo perduotas Mažosios Lietuvos veikėjas Erdmonas Simonaitis, rugsėjo 22 d. – Vladas Vareikis ir Stasys Puzonis, lapkričio 29 d. – Jonas Baltrušaitis, Antanas Knapskys, Haris Kralinas, Jonas Matulevičius ir Alfonsas Žvigulis. K. Jägerio pranešime rašoma, kad 1941 m. lapkričio 29 d. Kauno IX forte kartu su Vienos ir Breslau (Vroclavo) žydais buvo sušaudytas ir vienas reicho vokiečių – jis buvo perėjęs į žydų tikėjimą

ir lankė rabinų mokyklą – bei 15 sovietinių diversantų⁵⁰. Gruodžio 13 d. vokiečiams buvo perduoti sovietiniai diversantai Vladas Baronas, Albertas Slapšys ir Alfonsas Vilimas. Šie asmenys tą pačią dieną viešai buvo pakarti Kaune, Ažuolyne⁵¹. Buvęs KSDK viršininkas I. Vylius-Velavičius savo parodymuose sovietiniam saugumui paliudijo, kad vokiečių okupacijos pradžioje kalėjime daugiausia buvo kalinami komunistai, sovietiniai aktyvistai ir žydai.

1941 m. vasarą į kalėjimą dažnai atvažiuodavo gestapininkai, paimdavo po 5–10 kalinių ir išveždavo juos sušaudyti⁵². Kaliniai į IX fortą buvo vežami dengtais sunkvežimiais. Išvežamiems kalinams buvo sakoma, kad jie vežami dirbti. Prieš sušaudymą vokiečių saugumas atsiųsdavo į KSDK nuteistų sušaudyti kalinių sąrašus, kalėjimo raštinės darbuotojai atrinkdavo pasmerktų mirčiai suimtųjų bylas ir perduodavo jas atsakingam kalėjimo valdininkui, kuris jas kartu su mirtininkais perduodavo vokiečiams. Mirtininkus išvežus sušaudyti, kalėjimo raštinės darbuotojai kalinių bylose įsiūdavo pažymas, kad kaliniai perduoti vokiečių saugumo policijos žinion. Faktiškai tai buvo tolygu tų kalinių

sušaudymui⁵³. 1942–1944 m. suimtieji pavieniui ir grupėmis taip pat buvo perduodami vokiečių saugumo policijai. Štai 1943 m. rugpjūčio 2 d. vokiečiams buvo perduotas Antanas Kazlauskas. Po dviejų dienų saugumo policijai perduoti 64 daugiausia lietuvių tautybės KSDK kaliniai. Rugpjūčio 10 d. vokiečiams perduoti dar 58 įvairių tautybių kaliniai⁵⁴. Minėtų kalinių likimo nepavyko nustatyti. Neaišku, ar jie buvo sušaudyti, ar perkelti į kitas kalinimo vietas.

Kaip minėta, KSDK buvo kalinami įvairių tautybių suimtieji ir paimti į nelaisvę sovietų armijos kareiviai. KSDK viršininkas I. Vylius 1941 m. pranešė vermachto karo lauko komendantūrai Kaune, kad kalėjime yra 134 sovietų kareiviai, ir prašė juos perkelti į karo belaisvių stovyklą. Sovietų karo belaisviai kalėjime buvo laikomi ir vėliau. 1942 m. sausio 10 d. KSDK dar buvo 101 belaisvis⁵⁵.

1941 m. liepos 30 d. iš KSDK į Pravieniškių priverčiamojo darbo stovyklą buvo išvežta 130 rusų tautybės kolūkiečių⁵⁶.

Daugiau žinių apie kalinių tautinę sudėtį yra kalėjimo 1941 ir 1943 m. dokumentuose. Dokumentai apie suimtųjų tautinę priklausomybę buvo sudarinėjami rečiau.

1 lentelė. Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo kalinių statistinė raida 1941 m. rugsėjo–gruodžio mėn.

Data	Kaliniai					Iš viso
	Lietuviai	Rusai	Lenkai	Žydai	Kiti	
1941 09 01	551	78		40	37	709
1941 10 01	357	24		15	26	453
1941 11 01	425	23			24	475
1941 12 01	312	53			17	388
1941 12 30	315	89			29	446 ir 2 nenurodytos tautybės vaikai

Lentelė sudaryta remiantis KSDK suimtųjų statistiniais dokumentais, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 17, 29.

Nuo 1941 m. liepos 1 d. iki gruodžio 1 d. KSDK kalėjo 3462 kaliniai (2780 vyrų ir 682 moterys), iš kalėjimo tuo pačiu laiko-

tarpiu išleista 3020 kalinių (2397 vyrai ir 623 moterys), mirė 4 kaliniai; suimtieji iškalėjo 132 931 dieną⁵⁷.

Nuo 1942 m. kalinių skaičius KSDK vėl ėmė didėti. Lietuvos gyventojų nepasitenkinimas okupacine valdžia ir pasipriešinimas jai pamažu stiprėjo, dėl to ir represuotų asmenų daugėjo. Dėl sunkių gyvenimo sąlygų didelė gyventojų dalis, ypač miestuose, buvo priversta verstis nelegalia prekyba ir spekuliacija. Okupacinė valdžia su šiais reiškiniais, taip pat su įvairių prievolių sabotuotojais aktyviai kovojo, dėl to augo ne tik politinių, bet ir vadinamųjų kriminalinių suimtųjų skaičius. Net ir oficialiojoje spaudoje vis dažniau pasirodydavo straipsnių ir skelbimų apie atskleistas ir sunaikintas antifašistinio pagrindžio organizacijas. 1942 m. birželio 5 d. vokiečių ypatingojo teismo Kaune nuosprendžiu buvo sušaudyti 48 asmenys, dauguma jų – pagrindinės komunistinės organizacijos nariai⁵⁸. Išaugusį represijų mastą liudija ir oficialūs okupacinės valdžios dokumentai. Štai 1943 m. vasario mėn. vokiečių saugumo

policija Lietuvoje suėmė 106 pasipriešinimo judėjimo dalyvius, 81 sovietinį partizaną ir parašiutininką, 62 komunistus, 76 žydus, 2 žydų rėmėjus, 41 darbo vengiantį asmenį, 33 gandų skleidėjus ir uždraustų radijo stočių klausytojus, 4 šnipus ir 1 nusikaltimą padariusį vokiečių. Dalis suimtųjų buvo sušaudyti (iš viso 176, tarp jų – 60 žydų) arba uždaryti į koncentracijos stovyklas (iš viso 83)⁵⁹. Panašūs represijų mastai išliko ir vėlesniais 1943 m. mėnesiais.

Kalinių statistika 1942–1944 m. 1942 m. rugpjūčio 20 d. žiniomis, KSDK buvo kalinami 805 kaliniai. Tarp jų 644 suimtieji (557 vyrai ir 87 moterys) buvo tardomi, t. y. dar nuteisti (iš jų 168 buvo politiniai kaliniai, dauguma laikomi vokiečių saugumo policijos žinioje). 47 suimtieji buvo nuteisti sunkiųjų darbų kalėjimu, 78 – paprastu kalėjimu, 26 – areštu ir administracine bauda⁶⁰.

2 lentelė. Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo kalinių statistinė raida 1942 m. gruodžio 1 d.–1944 m. sausio 1 d.

Data	Kaliniai		Iš viso	Per mėnesį priimta naujų kalinių	Kalinių tautinė sudėtis	Pastabos
	Vyrai	Moterys				
1942 12 01	851	124	975	399 (tarp jų 214 politinių)		1942 m. lapkričio mėn. iš kalėjimo pabėgo 4 suimtieji
1943 01 01	946	121 ir 3 vaikai	1070		842 lietuviai, 125 rusai, 11 žydų ir 89 kitų tautybių	
1943 02 01	934	135 ir 5 vaikai	1074		854 lietuviai, 118 rusų, 14 žydų ir 83 kitų tautybių	
1943 04 01	961	108 ir 1 vaikas	1070		928 lietuviai, 77 rusai, 1 žydas ir 63 kitų tautybių	

1943 05 01	942	108 ir 2 vaikai	1052		919 lietuvių, 72 rusai, 3 žydai ir 56 kitų tautybių	
1943 06 01	1100	108 ir 2 vaikai	1289		1092 lietuviai, 104 rusai, 13 žydų ir 79 kitų tautybių	
1943 07 01	1298	120 ir 2 vaikai	1418		1189 lietuviai, 128 rusai, 15 žydų ir 86 kitų tautybių	
1943 08 02	1384	123	1507		1277 lietuviai, 133 rusai, 16 žydų ir 81 kitų tautybių	
1943 09 01	1313	161 ir 6 vaikai	1380		1218 lietuvių, 150 rusų, 13 žydų ir 93 kitų tautybių	
1943 11 01	1106	155 ir 2 vaikai	1263		956 lietuviai, 170 rusų, 33 žydai ir 102 kitų tautybių	
1943 12 01	1168	166 ir 2 vaikai	1336		1095 lietuviai, 127 rusai, 14 žydų ir 98 kitų tautybių	
1944 01 01	1273	188 ir 1 vaikas	1462		1187 lietuviai, 149 rusai, 14 žydų ir 111 kitų tautybių	

Lentelė sudaryta remiantis KSDK statistiniais 1942–1944 m. dokumentais, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 29; *ibid.*, f. R-731, ap. 4, b. 130.

Nuo 1944 m. pavasario kalinių skaičių KSDK pradėta mažinti. Priartėjus frontui, prasidėjo kalėjimo evakuacija. Vis daugiau kalinių buvo išvežama į kitas kalinimo vietas arba į Vokietiją. 1944 m. sausio 26 d. iš kalėjimo darbams į Vokietiją buvo išvežti 28 suimtieji⁶¹. Pasak buvusio kalėjimo prižiūrėtojo Vinco Daukšos, į Vokietiją iš viso

išvežta apie 2 tūkst. KSDK kalinių⁶². Tačiau archyviniai dokumentai tokio didelio išvežtųjų į Vokietiją kalinių skaičiaus nepatvirtina. Ypač dažnai kalinių transportai buvo siunčiami į Pravieniškių darbo stovyklą. 1944 m. kovo 31 d. ten išsiųsta 35 kaliniai, gegužės 2 d. – 29, gegužės 17 d. – 48, birželio 19 d. – 76 kaliniai⁶³. Paskutiniai duomenys

apie KSDK kalinių tautinę sudėtį pateikti 1944 m. kovo 31 d. Tuomet kalėjo 3 žydai (2 vyrai ir 1 moteris), 1141 lietuvis (1022 vyrai ir 119 moterų), 132 rusai (105 vyrai ir 27 moterys), 26 vokiečiai (25 vyrai ir 1 moteris), 66 kitų tautybių (51 vyras ir 15 moterų), 2 vaikai, iš viso 1370 kalinių⁶⁴.

1944 m. birželio mėn. laikina KSDK kalinių evakuacijos vieta buvo paskirta Kėdainių darbo stovykla. Birželio 20 d. ten iš KSDK išvežta 100 kalinių, birželio 21 d. – 99, birželio 24 d. – 99, birželio 26 d. – dar 17 kalinių⁶⁵.

1944 m. balandžio 5 d. KSDK buvo laikoma 15 mirties bausmė nuteistų kalinių. Tolesnis mirtininkų likimas nėra žinomas⁶⁶. Didelė tikimybė, jog vokiečiams traukiantis iš Kauno jie buvo sušaudyti IX forte. Buvusio KSDK tarnautojo Alekso Žuko teigimu, kai frontas priartėjo prie pat Kauno ir beveik visa kalėjimo administracija evakuavosi, jis savo iniciatyva iš kalėjimo paleido į laisvę ten dar buvusius 480 kalinių, o pats pasislėpė kaime⁶⁷.

Maitinimas. Kaliniams skirtos maisto normos nacių okupacijos metais keitėsi. 1941 m. liepos 30 d. Kaune speciali komisija (nariai – laikinai einantis kalėjimų inspektoriaus pareigas S. Žemgulis (komisijos pirmininkas), KSDK viršininkas I. Vylius-Velavičius, to paties kalėjimo ūkio vedėjas V. Ramanauskas, KSDK gydytojas R. Masalskis, Teisingumo ministerijos sekretorius P. Mašalaitis) nustatė tokias dienos maitinimo normas nedirbantiems sveikiems kaliniams: ruginės duonos – 450 g, mėsos – 20–40 g arba žuvies – 55–80 g, riebalų – 20 g arba pieno – 0,3 l, kruopų, ryžių, pupų, kvietinių miltų arba makaronų – 70–85 g, bulvių arba kruopų – 75 g, daržovių – 200–300 g, druskos – 15 g, kavos – 2 g arba arbatos – 0,2 g, cukraus – 10 g. Dirbantys kaliniai, kalinės gimdyvės, ligoniai ir vaikai turėjo gauti didesnes normas⁶⁸.

Tiekimo ir paskirstymo įstaigos Maitinimo valdybos valdytojo F. Senkaus 1942 m. aplinkraštyje Nr. 47 dėl kalinių maitinimo suimtieji buvo suskirstyti į keturias kategorijas: nedirbančius, dirbančius, vežamus iš vienos vietos į kitą ir sergančius. Visi kaliniai maitinimo atžvilgiu buvo prilyginti civiliams gyventojams (tačiau kaliniai neturėjo gauti cukraus). Sunkiai ir ilgai dirbantiems kaliniams, kaip ir laisvėje atitinkamą darbą dirbantiems gyventojams, priklausė maisto priedai⁶⁹.

Net oficialios valdžios institucijos ir kalėjimų administracija pripažino, kad kaliniai visuose kalėjimuose buvo maitinami prastai ir tai neigiamai paveikė kalinių sveikatą. 1944 m. kovo 30 d. speciali komisija, patikrinusi kalinių laikymo sanitarines sąlygas ir mitybą, pateikė ataskaitą teisingumo generaliniam tarėjui. Komisija konstatavo, kad bloga suimtųjų mityba „drauge su kitomis kalėjimų blogybėmis pakerta suimtųjų jėgas ir ardo jų sveikatą“⁷⁰. Komisija taip pat pabrėžė, kad kalinių padėtis (sanitarinė būklė ir maitinimas) Vokietijoje kur kas geresnė negu Lietuvos kalėjimuose. Ten kaliniai, be normuotų produktų, gauna daugiau daržovių ir kitų nenormuotų maisto produktų. Pasak komisijos, Lietuvos kalėjimuose dažniausiai duodamos tos pačios kopūstų ar burokų sriubos, labai skystos, be riebalų ir kitų papildų, menkos kokybės ir nemalonaus skonio. Be to, Lietuvos kalėjimuose galioja dvejopos normos: a) bendros ir b) atskiros normos Vokietijos pilietybę turintiems kaliniams. Toks normų skirtumas erzina suimtuosius, kelia tarpusavio neapykantą ir sukuria papildomų rūpesčių kalėjimų administracijai⁷¹. Net ir nustatytus produktų kiekius kalėjimai ne visuomet gaudavo ir dėl to kaliniams tekdavo badauti. Pavyzdžiui, Kauno kalėjime suimtieji vietoj nustatyto 1 kg bulvių per dieną gaudavo 700 g. Kalinio gaunamas maisto daavinys nepatenkindavo net mini-

malių poreikių. KSDK gydytojas R. Masalskis 1944 m. vasario mėn. tyrė 18 kalinių svorį. Jis nustatė, kad pirmą savaitę vidutinis kalinių svoris krito nuo 65,3 kg iki 64,6 kg, o per antrą savaitę sumažėjo dar vienu kilogramu⁷². Iki 1943 m. gruodžio 12 d. visiems suimtiesiems Lietuvoje buvo leidžiama per savaitę iš šalies (šeimos narių, giminaičių ir kt.) gauti 3 kg maisto. Tai iš dalies palengvindavo sunkią kalinių maitinimo būklę. Nuo 1943 m. gruodžio vokiečių valdžia uždraudė perduoti kaliniams papildomų maisto siuntinių. Visi iš šalies gaunami maisto siuntiniai turėjo būti perduodami kalėjimo virtuvei, t. y. patekdavo į bendrą katilą. Dėl to sumažėjo siuntų, nes giminaičiai nebuvo tikri, kad papildomo maisto gaus jų artimieji⁷³. Ištyrusi padėtį Kauno kalėjime komisija padarė išvadą: „Čia patalpinta per 1500 suimtųjų, jų tarpe nėščių moterų, jaunuolių, džiovininkų ir net gimdyvių, kurie kenčia alkį, parazitus ir stoką gryo oro. Be to, daugelis suimtųjų neturi nei apavo, nei drabužių, nei skalbinių ir pagaliau nei primityviausio guolio ir turi gulėti ant plikų grindų. Šitokia suimtųjų būklė nepakenčiama ir ji ne be pagrindo ne tik suimtųjų šeimose, bet ir platesnėje visuomenėje kelia didžiausią susirūpinimą.“⁷⁴

Ligos ir mirtys. KSDK turėjo savo 45 lovų ligoninę. Joje nuolatos gulėdavo apie 30 ligoninių⁷⁵. Nuo 1941 m. liepos 1 d. iki gruodžio 1 d. dėl sunkių kalinimo sąlygų ir ligų mirė 4 kaliniai⁷⁶. Vienas pirmųjų KSDK mirė (1941 m. rugpjūčio 26 d.) kalinys Ignas Jegelavičius. Į kalėjimą jis buvo pasodintas tų metų birželio 25 d. ir laikomas VSD Kvotų skyriaus viršininko žinioje. Oficiali mirties priežastis – širdies smūgis⁷⁷. Gruodžio 12 d. kalėjimo ligoninėje mirė kalinys Antanas Petrusevičius. Jis buvo kaltinamas komunistiniu veikimu ir tardomas vokiečių saugumo policijos⁷⁸.

Kalėjime pasitaikydavo ir savižudybių. 1942 m. sausio 20 d. pasikorė kalinys Petras

Gobis. Į KSDK jis buvo atsiųstas gestapo įsakymu ir kalėjime teišbuvo vieną dieną. Galimas dalykas, jog supratęs, kas jo laukia, nusprendė verčiau nusižudyti negu būti kankinamas⁷⁹. Vokiečių saugumo policijoje ir SD vertėju dirbęs Viktoras Eidukaitis paliudijo, kad gestapas suimtuosius kankino: „Suimtųjų tardymai vykdavo specialiai įrengtuose kabinetuose. Jų sienose buvo įtaisyti metaliniai kabliai, ant kurių pakabinavo tardomąjį. Dažniausiai prieš tai aukai surišdavo rankas už nugaros ir tada kabinavo. Taip žmonėms būdavo išnarinamos rankos. Tardymo kabinetuose buvo specialių įvairaus dydžio nagaikų. Jomis mušdavo. Be to, mušdavo kumščiais, spardyavo kojomis. Neretai tardomieji jau nepajėgdavo stovėti po tardymo, kiti betardant nuo kankinimų ir mirdavo.

Po tardymo dažniausiai auką sušaudydavo ir tik labai retą išsiųsdavo į kalėjimą ar koncentracijos stovyklą. Tardydavo Albertas Helmutas Rauka SD patalpose [...]“⁸⁰

1942 m. sausio pradžioje KSDK išplito dėmėtiosios šiltinės epidemija. Kalėjimo viršininkas I. Vylius sausio 9 d. pranešė Vyriausiajai sveikatos valdybai, jog kalėjime jau serga 13 kalinių ir 3 tarnautojai. Jis prašė valdybos tarpininkauti, kad ligoniams būtų skirtas pagerinto maisto davinyš⁸¹. Epidemijos iš pradžių nepavyko sustabdyti ir ji pavojingai plito. Po dešimties dienų jau sirgo 20 kalinių ir 4 kalėjimo tarnautojai (vienas vidurių šiltine)⁸². Sausio 26 d. kalėjime dėmėtąja šiltine sirgo 30 kalinių ir 5 kalėjimo tarnautojai (1 tarnautojas sirgo vidurių šiltine). Tik per vieną savaitę susirgo dar 10 kalinių ir 1 tarnautojas. Per paskutinę savaitę iki nurodytos datos nuo dėmėtiosios šiltinės mirė du kalėjimo tarnautojai: 41 metų Stasys Klimašauskas ir 44 metų Vladas Mažeika⁸³. Epidemija kalėjime tęsėsi iki 1942 m. sausio pabaigos, tačiau pavienių susirgimų buvo ir vėliau. Pasiaukojamu kalėjimo gydytojų dar-

bu epidemiją pavyko sustabdyti ir ligonius išgydyti⁸⁴. Dėmėtoji šiltinė visiškai įveikta iki 1942 m. kovo 9 d. Iš viso šia liga buvo susirgę 42 kaliniai ir 15 kalėjimo tarnautojų⁸⁵.

1942 m. lapkričio mėn. į kalėjimo ligoninę buvo paguldyti 39 nauji ligoniai, išleista iš ligoninės 31 pasveikęs kalinys⁸⁶.

Nors po dėmėtosios šiltinės epidemijos kalėjime kitų epidemijų daugiau nebuvo, tačiau kalinių mirčių neišvengta. 1942 m. balandžio 25 d. kalėjimo ligoninėje nuo pleurito mirė kalinys Aleksandras Kovaliovas, birželio 6 d. – Kazys Valaitis⁸⁷. Birželio 27 d. kalėjimo ligoninėje nuo tuberkuliozės mirė kalinys Vaclovas Rudauskas, rugpjūčio 28 d. plaučių džiova nuvarė į kapus kalinį Joną Gasiūną, spalio 31 d. nuo kraujo užkrėtimo mirė kalinys Vladas Liubinskas⁸⁸. 1943 m. liepos 12 d. mirė Jonas Stankevičius, liepos 19 d. – Česlovas Grajauskas, liepos 28 d. – Pranas Kiršgalvis, rugsėjo 9 d. – kalinė Teresė Breivaitė⁸⁹.

Oficialiai suimtieji turėjo būti laikomi tinkamai įrengtose ir švariose patalpose, tačiau praktiškai tokios tvarkos buvo neįmanoma palaikyti. Beveik visuose kalėjimuose ir arešto namuose dėl kalinių pertekliaus, dezinfekuojančių medžiagų, muilo, švarios patalynės ir drabužių trūkumo veiksmingai kovoti su parazitais ir ligų sukėlėjais buvo neįmanoma. Kalinius kankino utėlės, blakės, blusos ir kiti parazitai. Dalis kalinių net po kelis mėnesius dėvėdavo tuos pačius neskaltus marškinius ir kitus drabužius. Dėl kuro stokos kalėjimai ilgai būdavo nešildomi, neveikdavo ir pirtys. Išbadėję, nešvarūs ir šalantys kaliniai greitai nusilpdavo ir susirgdavo. Suimtieji dažnai sirgdavo plaučių džiova, šiltine ir kitomis sunkiomis ligomis. Kalėjimų ligoninių higieninė būklė buvo bloga, vaistais taip pat nepakankamai aprūpinama. Dėl to kalinių mirtingumas kalėjimuose ir arešto namuose buvo didelis.

Per vienuolika 1943 m. mėnesių (sausis–lapkritis) niežais sirgo net 461 KSDK kalinys⁹⁰.

1943 m. spalio 9 d. ir gruodžio 9 d. kalėjime lankėsi Kauno miesto gydytojų komisija. Ji konstatavo, kad kalėjimas perpildytas, be to, jame esama ir daugiau trūkumų, todėl čia gali kilti epidemija. Komisija pareikalavo sumažinti kalinių skaičių, tačiau šis reikalavimas nebuvo įvykdytas. Tiesa, nutarta į KSDK nepriimti naujų kalinių⁹¹.

Kalinių pabėgimai. Kalinių pabėgimai iš kalėjimo buvo gana dažni. Lengviau buvo pabėgti tiems kaliniams, kurie dirbo už kalėjimo ribų (pagalbinuose sklypuose, durpynuose, kirto mišką). Už kalinių pabėgimus budintys prižiūrėtojai buvo baudžiami⁹². 1943 m. rugsėjo 2 d. iš kalėjimo pabėgo suimtas Rapolas Bružas⁹³. Rugsėjo 30 d. iš VI forto pabėgo kalinys Kazys Budreika, spalio 15 d. – Stasys Vaicekauskas, spalio 17 d. – Hubertas Špakauskas, spalio 21 d. – Pranas Žemaitis⁹⁴. Iki 1944 m. pradžios iš KSDK įvairiu laiku pabėgo 82 kaliniai⁹⁵.

Kauno IX fortas. Karinių fortų sistema aplink Kauną pradėta statyti XIX a. pabaigoje. Kaunas turėjo tapti stipria tvirtove, kuri privalėjo stabdyti galimą kaizerinės Vokietijos puolimą į rytus. IX fortas pradėtas statyti 1887 m. aštuoni kilometrai nuo miesto centro. Tačiau 1915 m. rugpjūčio mėn. Vokietijos kariuomenė fortus be didesnio pasipriešinimo užėmė. 1924 m. IX forte buvo įsteigtas Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo skyrius, jame įrengta 14 kamerų⁹⁶. Kalėjimo funkcijas IX fortas atliko Lietuvos Respublikos laikais, sovietų ir nacių okupacijos metais. Nacių ir sovietų karo išvakarėse NKVD IX forte laikė 449 kalinius⁹⁷. Vokiečių okupacijos metais IX fortas buvo Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo filialas. Čia taip pat veikė KSDK pagalbinis ūkis. 1941 m. IX fortas liūdnai išgarsėjo kaip žydų masinių žudynių vieta – spalio 29 d. čia įvykdyta didžiausia Lietuvos istorijoje

žydų žudynių akcija. Per vieną dieną IX forte buvo sušaudyta 9200 žydų: 2007 vyrai, 2920 moterų ir 4273 vaikai⁹⁸. Grioviams iškasti ir palaikams užkasti vokiečiai dažniausiai atvarydavo sovietų karo belaisvius. Masinių šaudymų metu prižiūrėtojai saugodavo mirčiai pasmerktus žmones ir didelėmis grupėmis perduodavo juos atėjusiems jų pasiimti gestapininkams bei lietuvių policijos batalionų kareiviams⁹⁹. Mažesnės žydų grupės į IX fortą buvo siunčiamos ir vėliau. 1942 m. gegužės 5 d. toliau kalinti ten buvo išsiųstas 21 žydų tautybės asmuo, liepos 6 d. – dar 12 žydų, spalio 16 d. – 9 žydai¹⁰⁰. Forte taip pat buvo kalinami sovietų karo belaisviai. Yra išlikęs 1942 m. vasario 20 d. mirusių žydų tautybės karo belaisvių sąrašas, jame – 12 pavardžių¹⁰¹.

Mažesnėmis grupėmis ir pavieniui IX forte buvo žudomi ir kitų tautybių Lietuvos gyventojai – lietuviai, rusai ir kiti. Tai buvo politiniai kaliniai, pavojingi nacių okupacijai režimui: komunistai, komjaunuoliai, sovietiniai partizanai ir pogrindininkai, žydų ir sovietinių karo belaisvių gelbėtojai, antivokišką propagandą ir gandus skleidę asmenys. Paprastai jie buvo atvežami į IX fortą iš KSDK. Pirmos žinios apie IX forte kalinamus suimtuosius užfiksuotos 1941 m. liepos 16 d. Tą dieną vakariniame patikrinime IX forte dalyvavo 55 kaliniai¹⁰². Kalinių skaičius forte svyravo nežymiai, išskyrus tuos atvejus, kai buvo vykdomos masinės žydų žudynės. Tačiau šios akcijos trukdavo vieną dieną ir forte vėl likdavo tas pats iki žudynių buvęs kalinių skaičius (sušaudyti atgabunami žydai į kalinių statistiką nebuvo įtraukiami). 1941 m. liepos 26 d. IX forte buvo kalinami 77 kaliniai¹⁰³. Rugpjūčio 3 d. čia buvo likę tik 26 suimtieji. Galimas dalykas, kad dalis kalinių galėjo būti sušaudyti, nes rugpjūčio 2 d. Kauno IV forte buvo įvykdyta žudynių akcija, kurios metu kartu su žydais sušaudyti ir 4 lietuvių komunistai¹⁰⁴. Vėliau kalinių

skaičius IX forte vėl išaugo ir svyravo tarp 40 ir 50. Gruodžio 1 d. forte buvo likę tik 7 kaliniai¹⁰⁵. Pasak buvusio IX forto vedėjo J. Sliesoraičio, forte kalinamų asmenų skaičius svyravo nuo 50 iki 100. Tai buvo nedidelėmis bausmėmis nuteisti kaliniai. Juos saugojo 8 prižiūrėtojai. Režimas forte buvo griežtas, be to, kai kurie prižiūrėtojai kalinius mušdavo ir iš jų tyčiodavosi.

1942–1943 m. masinės žydų žudynės forto teritorijoje nebuvo vykdomos. 1942 m. kovo 10 d. IX forte buvo nužudyti 37 Kaune veikusios Povilo Malinausko vadovaujamos antifašistinės organizacijos nariai, tarp jų ir buvęs Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos deputatas Pranas Zibertasis. J. Sliesoraičio liudijimu, tų metų liepos mėn. gestapininkai atvežė iš centrinio kalėjimo Mickevičiaus gatvėje 10 kalinių ir kitą dieną juos sušaudė¹⁰⁶. Kitas autorius nurodo, kad 1943 m. liepos mėn. forte buvo sušaudyta daugiau kaip 50 Kauno antifašistinės organizacijos „Lietuvos išlaisvinimo sąjunga“ narių¹⁰⁷. Įvairiu laiku IX forte buvo nužudyti LSSR Aukščiausiosios Tarybos deputatas Pranas Eidukaitis, „Tarybų Lietuvos“ laikraščio sekretorius Juozas Beleckas, dailininkas Tadas Lomsargis, gydytojas Vytautas Žakevičius, poetas Kazys Malinauskas. Dauguma šių žmonių buvo sovietinio režimo pareigūnai ir šalininkai¹⁰⁸.

Nemažų nuostolių patyrė Kaune veikusio sovietinio antifašistinio pogrindžio dalyviai. Vien Kauno komjaunuolių žuvo daugiau kaip 70 žmonių. IX forte buvo sušaudyti antifašistinio pasipriešinimo dalyviai O. Birulynaitė, L. Borisevičius, B. Civilka, J. Čižinauskaitė (nužudyta 1942 m. spalio 17 d.), V. Godliauskas, A. Kersnauskas, A. Paulauskas, M. Rafas, H. Tendzegolskis, P. Unikauskas, seserys M. ir O. Valavičiūtės bei S. ir V. Obelenytės ir daugelis kitų. Dauguma žuvusių sovietinių pogrindininkų buvo lietuviai¹⁰⁹. Pačioje vokiečių okupacijos pabaigoje, 1944 m. liepos

mėn., IX forte buvo nužudytas LKP narys dailininkas Bronius Žekonis¹¹⁰.

Pirmas pabėgimas iš IX forto užfiksuotas 1941 m. liepos 29 d. Tos dienos vakare iš forto pabėgo kalinys Michailas Sergejevas¹¹¹. 1942 m. gegužės 11 d. suimti antifašistinės „Kovos“ organizacijos dalyviai D. Putilovas, Juozas Slavinskas ir F. Vietrinas užpuolė forto sargybinius ir mėgino pabėgti. Grumtynių metu žuvo F. Vietrinas ir D. Putilovas, o J. Slavinskui pavyko pabėgti ir vėliau prisijungti prie sovietinių partizanų. Pagal laikraščio „Į laisvę“ informaciją, šio pabėgimo metu buvo nušautas vienas kalinys, o kiti du bėgliai suimti ir nuteisti mirties bausme¹¹². 1943 m. rugpjūčio 27 d. iš IX forto pabėgo kaliniai Juozas Sinkevičius ir Juozas Mackevičius¹¹³. Gruodžio 25-osios naktį pabėgo nužudytųjų palaikus deginę 64 kaliniai. 14 bėglių pasislėpė Kauno gete ir čia surašė aktą apie nacių okupantų ir kolaborantų įvykdytus nusikaltimus forte¹¹⁴.

1943 m. IX forte laikomų suimtųjų skaičius išaugo. Birželio 15 d. žiniomis, forte buvo kalinami 173 kaliniai, liepos 1 d. – 219, liepos 15 d. – 245 kaliniai¹¹⁵. Spalio 27 d. IX forte buvo palikta tik 12 kalinių¹¹⁶. 1943 m. vasarą pagalbiniam ūkyje dirbo daugiau kaip 70 kalinių (dauguma kriminaliniai nusikaltėliai) ir 12 karo belaisvių bei apie 30 moterų. Suimtieji kasė durpes ir dirbo įvairius žemės ūkio darbus. Tuomet forte dirbo apie 20 tarnautojų¹¹⁷.

Kauno IX forto vedėju 1941 m. rugpjūčio 5 d. buvo paskirtas KSDK vyr. valdininkas J. Sliesoraitis. Jis šias pareigas ėjo iki 1942 m. rudens¹¹⁸. Nuo 1942 m. spalio 11 d. prižiūrėtojai Antanui Etneriui buvo pavesta laikinai eiti IX forto vedėjo pareigas¹¹⁹. Lapkričio 26 d. forto vedėju buvo paskirtas valdininkas Jonas Milišiūnas¹²⁰. 1943 m. birželio mėn. nauju IX forto vedėju paskirtas Benediktas Kuzmickas. Jis šias pareigas ėjo iki spalio mėn., kol fortas buvo perduotas vokiečių

saugumo policijos žinion. Forte dirbę kaliniai buvo perkelti į centrinį kalėjimą Mickevičiaus gatvėje. Masinių kapaviečių vieta aptverta kelių metrų brezentine tvora ir pradėta deginti palaikus¹²¹. Forto vedėjo pavaduotoju nuo 1941 m. rugpjūčio 1 d. iki 1943 m. gegužės 1 d. dirbo Jokimas Barkauskas¹²². Šis pareigūnas griežtai bausdavo blogai dirbančius kalinius, mušdavo juos lazda ir visai iš jų tyčiodavosi. 1942 m. lapkričio mėn. durpyne dirbę 7 karo belaisviai J. Barkauską nuginklavo ir kėsinosi jį nužudyti. Vis dėlto J. Barkauskui pavyko išlikti gyvam ir vėliau jis grįžo į darbą IX forte¹²³.

Žmonės IX forte buvo kalinami ir žudynės jame vyko iki pat nacių okupacijos pabaigos. 1944 m. gegužės mėn. į fortą buvo atvežta apie 900 Prancūzijos žydų. Tikėtina, kad dalis jų nužudyta būtent IX forte¹²⁴. Yra žinoma, kad iš Vilniaus atvykęs vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingasis būrys, prieš pasitraukdamas iš Kauno į Vokietiją, IX forte sušaudė apie 100 čia dar likusių kalinių¹²⁵.

IŠVADOS

Karo ir nacių okupacijos pradžioje atsikuriančios lietuviškos administracijos pastangomis buvo atnaujinta Lietuvos Respublikos ir sovietinės okupacijos metais veikusi kalėjimų bei priverčiamojo darbo stovyklų sistema. Į savo darbovietes grįžo didelė dalis nepriklausomos Lietuvos laikų kalėjimų tarnautojų, kurie sovietiniais laikais buvo masiškai atleisti iš savo darboviečių. Lietuvos laikinoji vyriausybė ir jai pavaldžios valdžios įstaigos mėgino atkurti Lietuvos Respublikos laikais veikusią kalėjimų ir bausmių sistemą. Lietuvos kalėjimai buvo pavaldūs Teisingumo vadybos žinioje esančiam Kalėjimų departamentui. Vadovaujantis kalėjimų personalas buvo skiriamas teisingumo generalinio tarėjo įsakymais.

1941 m. rugpjūčio pradžioje Lietuvoje įvedus vokiečių civilinę valdžią, išskirtinė teisė vadovauti kalėjimams ir juos prižiūrėti buvo suteikta vokiečių generaliniam komisarui Lietuvai Adrianui Theodorui von Rentelnui. Okupacinė nacių valdžia į didžiausius Lietuvos generalinės srities kalėjimus (taip pat Kauno sunkiųjų darbų kalėjimą) paskyrė savo komisarų ir komendantų vokiečius. Nacių pareigūnai buvo tikrieji įkalinimo įstaigų vadovai ir kontroliavo lietuviškos kalėjimų administracijos darbą. Kauno ir Vilniaus (Lukiškių) sunkiųjų darbų kalėjimai buvo didžiausi okupuotos Lietuvos kalėjimai. KSDK buvo kalinami politiniai ir kriminaliniai įvairių tautybių bei amžiaus kaliniai. Pirmomis nacių okupacijos dienomis KSDK daugiausia buvo žydų tautybės suimtųjų. Kauno VII forte 1941 m. liepos mėn. sušaudžius žydus, iki pat nacių okupacijos pabaigos daugumą kalinių sudarė lietuviai, nemažai buvo ir rusų. Kalinių sudėtis nuo 1941 m. rudens iki okupacijos pabaigos iš esmės atspindėjo tautinę Kauno miesto ir apygardos gyventojų sudėtį (likę gyvi Kauno žydai buvo įkalinti Kauno gete). Didesnę kalinių dalį paprastai sudarydavo ne nubaustieji ir atliekantys bausmę, bet tardomi kaliniai. Vokiečių saugumo policijos ir SD žinioje esantys suimtieji dažnai buvo kalinami atskirose kamerose. Šių kalinių perdavimas vokiečių saugumo organams dažniausiai reikšdavo, kad jie išvežami sušaudyti.

Žydus ir sovietų karo belaisvius nužudžius arba perkėlus į getą ir belaisvių stovyklas, nuo 1941 m. rudens kalinių skaičius KSDK gerokai sumažėjo. Nuo 1942 m. vidurio suimtųjų skaičius KSDK vėl ėmė augti ir su nelabai dideliais pokyčiais išsilaikė iki pat vokiečių okupacijos pabaigos. Kalinių skaičiaus augimą lėmė stiprėjantis ginkluotas ir neginkluotas Lietuvos gyventojų pasipriešinimas nacių režimui ir vis blogėjančios, ypač miestuose, gyvenimo

sąlygos. Dalį pasipriešinimo judėjimo dalyvių ir rėmėjų represiniai organai nustatė ir suėmė. Ypač aktyviai buvo persekiojami ir labiausiai nukentėjo sovietinio pogrindžio dalyviai. Lietuvių tautinio pasipriešinimo (antinacinės rezistencijos) dalyviai nukentėjo mažiau. Iš dalies tai lėmė tautinio pogrindžio propaguota ir vykdyta neginkluoto pasipriešinimo taktika, mažiau provokavusi nacių represijas ir skatinusi tausti tautos gyvybines jėgas. Dauguma šaukiamojo amžiaus Lietuvos jaunuolių aktyviai boikotavo okupacinės valdžios organizuojamas darbo ir karines mobilizacijas. Tai sukėlė atsakomąsias nacių represijas. Šimtai mobilizacijos boikotuojančių asmenų buvo suimti ir įkalinti Lietuvos kalėjimuose arba išsiųsti į Vokietiją. Dalis suimtųjų pateko į KSDK. Lietuvos gyventojai taip pat buvo įkalinami už draudžiamų radijo stočių klausymą ir naciams nepalankių žinių bei gandų skleidimą, nelegalų ginklo laikymą, pagalbą žydams ir karo belaisviams, dezertyravimą iš policijos batalionų, pabėgimą iš darbų Vokietijoje bei kitokią okupantų draudžiamą veiklą.

Griežčiausia kalinių baudimo priemonė buvo mirties bausmė (sušaudymas). KSDK filialas buvo Kauno IX forte. 1941 m. rudenį čia masiškai buvo žudomi Kauno miesto žydai. 1941–1943 m. kitų tautybių kalinių šiame forte buvo nedaug, jų šaudymas nebuvo masinis reiškinys. 1941–1944 m. IX forte galėjo būti sušaudyta apie 250–300 nežydų tautybės KSDK suimtųjų. Šių aukų daugumą sudarė lietuvių tautybės komunistai, sovietiniai aktyvistai, partizanai ir pogrindininkai. Dėl sunkių kalinimo sąlygų (maisto, medicininės priežiūros stokos, alinančio darbo, mušimų) kalinių mirtingumas buvo gana didelis. Kauno kalėjime 1942 m. kilusi dėmėtiosios šiltinės epidemija pareikalavo ne tik kalinių, bet ir prižiūrėtojų aukų. Galima spėti, kad nacių okupacijos metais dėl ligų KSDK galėjo mirti kelios dešimtys suimtųjų.

Taikyti kaliniams fizinės bausmės oficialiai buvo draudžiama, tačiau prižiūrėtojai to dažnai nepaisydavo. Kalėjimo tarnautojų elgesį su kaliniais lemdavo jų įsitikinimai ir žmoniškumo laipsnis. Tarp kalėjimų tarnautojų pasitaikydavo asmenų, teikusių įvairią nelegalią pagalbą suimtiesiems, dalyvavusių pasipriešinimo organizacijų veikloje. Lygi-

nant KSDK kalinių padėtį su nacių ir sovietinių konclagerių kalinių padėtimi bei žinant, kokių žiaurumų ten būdavo, galima teigti, kad Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo kalinių būklė buvo geresnė. Suimtųjų mirtingumas dėl kalinimo sąlygų čia buvo mažesnis, prižiūrėtojai ne tokie žiaurūs.

Nuorodos

¹ M. Kurganovas, *Mirties akivaizdoje*, Vilnius, 1960, 167 p.; Z. Kondratas, *IX fortas*, Vilnius, 1961, 48 p.; O. Kaplanas, *Devintasis fortas kaltina (Istorinė apžvalga)*, Vilnius, 1962, 64 p.

² A. Faitelsonas, *Heroism and Bravery in Lithuania 1941–1945*, Jerusalem, 1996, 432 p.; to paties, *Pabėgimas iš IX forto*, Kaunas, 1998, 156 p.; to paties, *Непокорившиеся: Летопись еврейского сопротивления*, Тель Авив, 2001, 608 p.

³ K. Rukšėnas, *Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941–1944 metais*, Vilnius, 1970, 433 l., Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – LMAB RS), F 26–1475.

⁴ K. Varašinskas, *Karo sukuriuose*, Vilnius, 1970, p. 35, 39–40.

⁵ Teisingumo vadybos ir jai priklausančių įstai-gų, žemės sklypų ir trobesių sąrašas, LCVA, f. R-624, ap. 3, b. 32, l. 7.

⁶ KSDK viršininko 1941 m. lapkričio 3 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, ap. 1, b. 20, l. 42.

⁷ Specialiosios komisijos 1944 m. kovo 30 d. pranešimas teisingumo generaliniam tarėjui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 45, l. 19.

⁸ KSDK 1944 m. birželio 6 d. priėmimo ir perda-vimo aktas, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 144, l. 1–2.

⁹ KSDK viršininko 1941 m. gruodžio 4 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, b. 23, l. 77–84.

¹⁰ *Ibid.*, l. 77; *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, t. 1 (A–Ž), Vilnius, 1999, p. 794.

¹¹ LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 23, l. 77; *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, p. 402.

¹² KSDK 1941 m. rugsėjo 22 d. pažymėjimas Nr. 5816, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 23, l. 1.

¹³ I. Vyliaus-Velavičiaus 1946 m. sausio 12 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 38701/3, t. 2, l. 17–18.

¹⁴ Teisingumo generalinio tarėjo 1941 m. spalio 15 d. įsakymai Nr. 595 ir Nr. 596, LCVA, f. R-624, ap. 2, b. 128, l. 64.

¹⁵ 1943 m. kovo 26 d. įsakymas KSDK, *ibid.*, f. R-731, ap. 4, b. 91, l. 74; 1944 m. gegužės 12 d. įsakymas Nr. 110 KSDK, *ibid.*, b. 175, l. 10.

¹⁶ KSDK 1944 m. birželio 6 d. priėmimo ir per-davimo aktas, *ibid.*, b. 144, l. 1.

¹⁷ KSDK viršininko 1941 m. liepos 18 d. raštas Kauno miesto komendantui, *ibid.*, b. 22, l. 163.

¹⁸ KSDK viršininko 1942 m. liepos 16 d. raštas Teisingumo vadybai, *ibid.*, ap. 1, b. 75, l. 30–30 a. p.

¹⁹ KSDK viršininko 1942 m. sausio 15 d. įsaky-mas Nr. 11, *ibid.*, f. R-624, ap. 4, b. 22, l. 13.

²⁰ I. Vyliaus-Velavičiaus 1946 m. sausio 14 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 38701/3, t. 2, l. 25.

²¹ I. Vyliaus-Velavičiaus 1946 m. sausio 31 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 209–211.

²² J. Sinevičiaus 1987 m. birželio 22 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. P-18129, l. 453.

²³ J. Sinevičiaus 1987 m. liepos 1 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 455; J. Racevičiaus 1987 m. liepos 28 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 465; *Pragaro vartai–Štuthofas*, Vilnius, 1998, p. 180–182.

²⁴ Kalėjimų inspektoriaus 1941 m. rugsėjo 11 d. raštas KSDK viršininkui, LCVA, f. R-731, ap. 1, b. 10, l. 6.

²⁵ Vokiečių prokuratūros Kaune 1943 m. rugpjūčio 30 d. liudijimas, *ibid.*, ap. 4, b. 97, l. 231.

²⁶ B. Aušrotas, *Laisvės niekas nežadėjo: Žvalgybos karininko atsiminimai*, Vilnius, 1991, p. 196.

²⁷ KSDK viršininko 1941 m. spalio 24 d. raštas Valstybės saugumo departamento Žinių skyriaus viršininkui, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 23, l. 50.

²⁸ KSDK viršininko 1942 m. sausio 15 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, b. 58, l. 74.

²⁹ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naiki-nimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 112.

- ³⁰ Ibid., p. 118–122.
- ³¹ VSD Kvotų skyriaus viršininko 1941 m. birželio 24 d. raštas KSDK viršininkui, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 24, l. 202–203.
- ³² Kauno miesto policijos 8-osios nuovados viršininko raštas VSD viršininkui, ibid., b. 24, l. 21.
- ³³ 1941 m. birželio 25 d. sulaikytų įtariamų anti-valstybine veikla asmenų sąrašas, ibid., l. 31–31 a. p.
- ³⁴ VSD Kauno apygardos 1941 m. birželio 26 d. raštas KSDK viršininkui, ibid., l. 15.
- ³⁵ Vilijampolės partizanų štabo 1941 m. birželio 28 d. raštas VSD, ibid., l. 106.
- ³⁶ KSDK viršininko 1941 m. liepos 1 d. raštas vokiečių saugumo tarnybai Kaune, ibid., b. 22, l. 32.
- ³⁷ Vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinio būrio Nr. 3 1941 m. liepos 10 d. raštas, ibid., b. 24, l. 168.
- ³⁸ KSDK 1941 m. kalinių registracijos knyga, ibid., b. 10, l. 2.
- ³⁹ Ibid., l. 2 a. p.–3.
- ⁴⁰ J. Bendoravičiaus 1949 m. rugsėjo 7 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17307, l. 24–25.
- ⁴¹ KSDK 1942 m. kalinių dienotvarkė, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 183, l. 32.
- ⁴² *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, Vilnius, 1965, p. 131.
- ⁴³ KSDK 1941 m. kalinių registracijos knyga, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 10, l. 25–27; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 132.
- ⁴⁴ KSDK 1941 m. kalinių registracijos knyga, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 10, l. 85–98; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 132.
- ⁴⁵ KSDK laikomų suimtųjų 1941 m. rugpjūčio 10 d. žinios, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 30, l. 6.
- ⁴⁶ KSDK 1941 m. siunčiamųjų raštų knyga, ibid., b. 8, l. 49.
- ⁴⁷ KSDK 1941 m. kalinių perkėlimų knyga, ibid., b. 7, l. 101–108.
- ⁴⁸ KSDK kalinamų žydų sąrašas, ibid., b. 59, l. 260–261.
- ⁴⁹ KSDK viršininko 1941 m. rugsėjo 22 d. raštas vokiečių saugumo tarnybos (SD) viršininkui Kaune, ibid., b. 23, l. 34.
- ⁵⁰ KSDK 1941 m. kalinių perkėlimų knyga, ibid., b. 7, l. 133 a. p.–134, 144, 151, 165, 169; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 135–136.
- ⁵¹ KSDK 1941 m. kalinių perkėlimų knyga, ibid., b. 7, l. 145, 165, 185; „Pakarti trys raudonieji žudikai ir sovietinių teroristinių grupių vadai“, *Ūkininko patarėjas*, 1941, gruodžio 19.
- ⁵² I. Vyliaus-Velavičiaus 1946 m. sausio 12 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 38701/3, t. 2, l. 18–19.
- ⁵³ J. Sinevičiaus 1987 m. birželio 22 d. apklausos protokolas, ibid., b. P-18129, l. 452.
- ⁵⁴ KSDK 1943 m. budinčiojo knyga, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 95, l. 106, 110–113, 115.
- ⁵⁵ 1942 m. sausio 10 d. karo belaisvių sąrašas, ibid., b. 58, l. 43–47.
- ⁵⁶ Į Pravieniškių priverčiamojo darbo stovyklą 1941 m. liepos 30 d. perduotų rusų kolūkiečių sąrašas, ibid., b. 37, l. 5–6.
- ⁵⁷ Kalinių judėjimas areštinėse 1941 m. liepos 1–gruodžio 31 d., ibid., f. R-624, ap. 4, b. 17, l. 601.
- ⁵⁸ R. Zizas, „Lietuvos piliečių nežydų persekiojimas, civilių gyventojų žudynės“, *Totalitarinių režimų nusikaltimai Lietuvoje*, Vilnius, 2005, p. 111.
- ⁵⁹ Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. vasario mėn. ataskaita, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 18.
- ⁶⁰ 1942 m. rugpjūčio 20 d. žinios apie KSDK suimtuosius, ibid., f. R-624, ap. 1, b. 30, l. 1.
- ⁶¹ KSDK viršininko 1944 m. sausio 26 d. raštas Kalėjimų departamentui, ibid., ap. 4, b. 168, l. 72.
- ⁶² V. Daukšos 1949 m. birželio 13 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 15360/3, l. 98.
- ⁶³ LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 147, l. 23, 50, 64, 88–89.
- ⁶⁴ KSDK 1944 m. kovo 31 d. suimtųjų žinios, ibid., b. 130, l. 292.
- ⁶⁵ Ibid., l. 90–91, 95–99, 102.
- ⁶⁶ Mirties bausmė nuteistų KSDK kalinių 1944 m. balandžio 5 d. sąrašas, ibid., b. 168, l. 217.
- ⁶⁷ A. Žuko 1955 m. vasario 8 d. skundas SSRS generaliniam prokurorui, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34176/3, l. 149 a. p.
- ⁶⁸ Komisijos kalinių maitinimo normoms nustatyti 1941 m. liepos 30 d. aktas, LCVA, f. R-624, ap. 3, b. 5, l. 147–148.
- ⁶⁹ Tiekimo ir paskirstymo įstaigos Maitinimo valdybos 1942 m. birželio mėn. aplinkraštis Nr. 47, ibid., l. 81.
- ⁷⁰ Specialiosios komisijos 1944 m. kovo 30 d. pranešimas teisingumo generaliniam tarėjui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 45, l. 11.
- ⁷¹ Ibid.
- ⁷² Prof. V. Lašo 1944 m. kovo 10 d. nuomonė kalinių mitybos reikalu, ibid., l. 26–27.
- ⁷³ Specialiosios komisijos 1944 m. kovo 30 d. pranešimas teisingumo generaliniam tarėjui, ibid., l. 12.
- ⁷⁴ Ibid., l. 17.

⁷⁵ KSDK viršininko 1942 m. sausio 29 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 69, l. 11.

⁷⁶ Kalinių judėjimas Lietuvos kalėjimuose 1941 m. liepos 1–gruodžio 1 d., *ibid.*, f. R-624, ap. 4, b. 17, l. 601.

⁷⁷ KSDK viršininko 1941 m. rugpjūčio 27 d. raštas kalėjimų inspektoriui, *ibid.*, ap. 1, b. 9, l. 2.

⁷⁸ KSDK viršininko 1941 m. gruodžio 13 d. raštas kalėjimų inspektoriui, *ibid.*, b. 9, l. 5.

⁷⁹ *Ibid.*, b. 28, l. 90.

⁸⁰ Cit. iš V. Žeimantas, *Teisingumas reikalauja*, Vilnius, 1984, p. 64–65.

⁸¹ KSDK viršininko 1942 m. sausio 9 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai, *ibid.*, f. R-731, ap. 4, b. 69, l. 4.

⁸² KSDK viršininko 1942 m. sausio 19 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, l. 7.

⁸³ KSDK viršininko 1942 m. sausio 26 d. raštas Kalėjimų departamentui, *ibid.*, f. R-624, ap. 4, b. 25, l. 83.

⁸⁴ KSDK ligoninės vyr. gydytojo 1942 m. vasario 17 d. raportas kalėjimo viršininkui, *ibid.*, f. R-731, ap. 4, b. 69, l. 18.

⁸⁵ KSDK viršininko 1942 m. vasario 24 d. raštas Vyriausiajai sveikatos valdybai, *ibid.*, l. 30.

⁸⁶ Žinios apie kalinių judėjimą KSDK 1942 m. lapkričio mėn., *ibid.*, f. R-624, ap. 4, b. 29, l. 64.

⁸⁷ KSDK 1942 m. balandžio 27 d. raštas Kalėjimų departamento direktoriui, *ibid.*, b. 28, l. 64, 71.

⁸⁸ *Ibid.*, l. 54, 60, 66.

⁸⁹ *Ibid.*, R-731, ap. 4, b. 95, l. 65, 79, 97, 200.

⁹⁰ 1943 m. sausio–lapkričio mėn. duomenys apie kalinių skaičių ir ligas Lietuvos kalėjimuose, *ibid.*, ap. 1, b. 176, l. 148.

⁹¹ LYA, f. 1, ap. 1, b. 45, l. 19.

⁹² J. Bendoravičiaus 1949 m. rugsėjo 15 d. tardymo protokolas, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. P-17307, l. 33.

⁹³ *Ibid.*, b. 95, l. 190.

⁹⁴ *Ibid.*, l. 241, 272, 281, 291.

⁹⁵ Iš KSDK pabėgusių kalinių sąrašas. Be datos, *ibid.*, f. R-731, ap. 4, b. 168, l. 42–54.

⁹⁶ Z. Kondratas, op. cit., p. 7–8.

⁹⁷ KSDK viršininko 1942 m. sausio 15 d. raštas Kalėjimų departamentui, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 58, l. 74.

⁹⁸ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 135.

⁹⁹ Z. Kondratas, op. cit., p. 36–39.

¹⁰⁰ Siunčiamų į IX fortą kalinių sąrašai, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 38, l. 35, 47, 81.

¹⁰¹ Žydų tautybės karo belaisvių sąrašas, *ibid.*, b. 58, l. 332.

¹⁰² 1941 m. KSDK kalinių registracijos knyga, *ibid.*, b. 10, l. 16 a. p.–17.

¹⁰³ *Ibid.*, l. 53–54.

¹⁰⁴ *Ibid.*, l. 98–99.

¹⁰⁵ *Ibid.*, l. 271–272.

¹⁰⁶ J. Sliesoraičio 1949 m. kovo 3 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 14438/3, l. 35–36; O. Kaplanas, op. cit., p. 10.

¹⁰⁷ O. Kaplanas, op. cit., p. 10.

¹⁰⁸ *Ibid.*, p. 13–14.

¹⁰⁹ *Ibid.*, p. 15–16.

¹¹⁰ Z. Kondratas, op. cit., p. 33.

¹¹¹ 1941 m. KSDK kalinių registracijos knyga, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 10, l. 65.

¹¹² O. Kaplanas, op. cit., p. 16, 17; *Į laisvę*, 1942, birželio 16.

¹¹³ KSDK budinčiojo 1943 m. knyga, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 95, l. 177.

¹¹⁴ Z. Kondratas, op. cit., p. 42–44; O. Kaplanas, op. cit., p. 19–26.

¹¹⁵ KSDK budinčiojo 1943 m. knyga, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 95, l. 11–12, 39–40, 70–71.

¹¹⁶ *Ibid.*, l. 300.

¹¹⁷ B. Kuzmicko 1945 m. sausio 19 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34176/3, l. 55 a. p.

¹¹⁸ KSDK viršininko 1941 m. rugpjūčio 14 d. įsakymas Nr. 4, LCVA, f. R-731, ap. 4, b. 17, l. 7; J. Sliesoraičio 1949 m. kovo 3 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 14438/3, l. 29.

¹¹⁹ KSDK viršininko 1942 m. lapkričio 5 d. įsakymas Nr. 254, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 23, l. 39.

¹²⁰ KSDK viršininko 1942 m. lapkričio 28 d. įsakymas Nr. 272, *ibid.*, b. 23, l. 58.

¹²¹ B. Kuzmicko 1945 m. sausio 19 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34176/3, l. 52–52 a. p.; Z. Kondratas, op. cit., p. 30.

¹²² J. Barkausko 1944 m. spalio 9 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 42022/3, l. 14.

¹²³ *Ibid.*, l. 16.

¹²⁴ O. Kaplanas, op. cit., p. 10.

¹²⁵ P. Černiausko 1969 m. lapkričio 12 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 1, l. 217–219.

Arūnas Bubnys

KAUNAS HARD LABOUR PRISON IN THE YEARS OF NAZI OCCUPATION (1941–1944)

Summary

At the beginning of the war and Nazi occupation, with the efforts of the recreating Lithuanian administration, the system of prisons and forced labour camps, which operated in the years of the Republic of Lithuania and Soviet occupation, was renewed. A big part of the prison staff members from the years of independent Lithuania who in the Soviet period were massively discharged from their workplaces returned to their places of work. At the beginning of August 1941, with the establishment of the German civil power, the exclusive right to govern the prisons and to supervise them was granted to Adrian Theodor von Renteln, the German General Commissar for Lithuania. The occupational Nazi authorities commissioned their own German commissars and commandants to the major prisons of the Lithuanian general territory prisons (including also the Kaunas Hard Labour Prison). The Nazi officials were the true governors of the imprisonment facilities and controlled the work of the Lithuanian administration of prisons. The Kaunas and Vilnius (Lukiškės) hard labour prisons were the major prisons in the occupied Lithuania. The political and criminal prisoners of various nationalities and of different ages were imprisoned in the Kaunas Hard Labour Prison (KHLPr). In the first days of the Nazi occupation, the majority of the convicts in the KHLPr were of Jewish nationality. In July 1941, in the Seventh Kaunas Fort, after the Jews were shot, until the very end of the Nazi occupation, the major part of the prisoners consisted of the Lithuanians, with Russians also constituting quite a substantial part. The composition of the prisoners from the autumn of 1941 until the end of the occupation reflected in the essence the composition of Kaunas city and district population by nationality (the left alive Kaunas Jews were imprisoned in the Kaunas Ghetto). The greater part of the prisoners was usually constituted not of those punished and serving the punishment but rather of the prisoners under interrogation. The convicts who were at the disposal of the German Security Police and SD most often were imprisoned in separate cells. The conveyance of those prisoners to the German security bodies most often meant that they were taken away to be shot.

After the Jews and Soviet war prisoners were killed or transferred to the ghetto and the camps of prisoners, from the autumn of 1941, the number of the inmates in the KHLPr got reduced considerably. From the middle of 1942, the number of the convicts in the KHLPr started growing again and was maintained with inconsiderable changes until the very end of the German occupation. The growth of the

number of prisoners was predetermined by the armed and not armed resistance of the Lithuanian population against the Nazi regime and still more worsening conditions of life, especially in towns. Part of the resistance movement participants and supporters were identified and arrested by the repressive bodies. The participants of the Soviet underground were persecuted especially actively and suffered to a greatest extent. The participants of the Lithuanian national resistance (anti-Nazi resistance) suffered less. Partly it was predetermined by the not-armed resistance tactic which was propagated and effected by the national underground, which provoked Nazi repressions to a lesser extent and encouraged to save the vital forces of the nation. The majority of the Lithuanian young men of military age boycotted actively the labour and military mobilizations organized by the occupational authorities. This gave rise to the retaliatory Nazi repressions. Hundreds of those boycotting the mobilizations were arrested and imprisoned in the Lithuanian prisons or sent to Germany. Part of the arrested was placed into the KHLPr.

The strictest measure for prisoners' punishment was death penalty (shooting). The KHLPr Branch was in the Ninth Fort. In the autumn of 1941, here the mass massacre of the Jews from Kaunas was conducted. In 1941–1943, the prisoners of other nationalities were not numerous; their shooting was not a massive phenomenon. In 1941–1944, some 250–300 KHLPr convicts of non-Jewish nationality were shot. The majority of those victims were Communists of Lithuanian nationality, Soviet activists, partisans, and the members of the underground organization. Due to the hard conditions of imprisonment (lack of food, medical care, the exhaustive work, beating) the mortality of prisoners was rather high. The epidemic of spotted fever in the Kaunas prison in 1942 resulted not only in the victims of the prisoners but also in the supervisors. It is possible to guess that during the years of the Nazi occupation several tenths of those convicted could die from diseases in KHLPr.

To impose physical penalties on prisoners was strictly forbidden officially, but supervisors often did not pay any heed to this. The behaviour of prison staff with prisoners was predetermined by their convictions and a degree of their humaneness. Among the prison staff there were persons who provided various illegal assistance to those convicted and participants in the activity of the resistance organizations.